

УДК 32:321

Трегуб Оксана

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЗАСІБ МОБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті автор розглядає важливість колективної історичної пам'яті для формування національної свідомості. У даному контексті приділено окрему увагу поняттю нації, підходам до її визначення у політичній науці.

Сучасна політична наука приділяє увагу вивченню широкого спектра проблем. Однією з нових та ще недостатньо досліджених тем є історична колективна пам'ять та її вплив на формування національної свідомості. Важливість дослідження колективної історичної пам'яті виявляється у її здатності з минулого керувати сучасним і майбутнім, впливати на перебіг подій, прогнозувати національні настрої з різних питань. Адже саме історична пам'ять є тим генетичним кодом нації, розшифрування якого може вказати на притаманні нації схильності, її слабкі та сильні сторони, визначити доречні та потрібні шляхи розвитку. Колективна історична пам'ять - це непомітний, на пер-

ший погляд, проте сильний механізм впливу на людей та події. Національний менталітет, забобони та упередження, ксенофобія та расизм є до певної міри результатами маніпулювання історичною колективною пам'яттю. Дослідження цієї проблеми може вказати на причини та шляхи вирішення етнічних конфліктів, міжнаціональних суперечностей та визначити оптимальні шляхи трансформації націй із тоталітарних до демократичних режимів. Таким чином, колективна історична пам'ять потребує ґрунтовного та неупередженого дослідження.

Аналіз історичної колективної пам'яті постійно перебуває у колі наукових досліджень. Зазначена проблема розглядається у статтях та монографіях

таких авторів, як М. Блок, Ю. Бромлей, В. Полянський, В. Тишков, Ф. Файзуллін, М. Ферро, С. Роуз, JL Репіна, С. Гарібян, М. Моїсєєв та інші. Історична колективна пам'ять тісно пов'язана з поняттями нації та національної свідомості. Для аналізу змісту та суті цих понять у даній статті було використано наукові роботи таких авторів, як Б. Андерсон, К. Дойч, В. Жмир, Ф. Майнеке, В. Пустотін, Е. Ренан, Ю. Римаренко та В. Целевич.

Метою статті є виокремлення та дослідження визначальних характеристик історичної колективної пам'яті, що впливають на формування національної свідомості. Результати цієї роботи дозволять зробити висновок про можливість мобілізації національної свідомості та впливу на неї шляхом акцентування уваги на певних історичних подіях та постатях.

Дослідження історичної колективної пам'яті розпочалось із психології. Постійно перебуваючи у колі наукових інтересів психологів, у ХХ ст. дослідження пам'яті позначилось своєю міждисциплінарністю. Із середини 1950-х рр. з'являються перші наукові праці таких істориків, як Г. Телленбах, К. Шмід, О. Ексле та інших учених, що звернули увагу на можливість вивчення пам'яті - метогія (щоденників представників знатних родів та церковних, монастирських записів) як досі не дослідженого джерела минувшини. Згодом до них долучились інші представники гуманітарних наук. Таким чином, пам'ять людини стала проблемою досліджень філософів, антропологів, етнографів, істориків, соціологів, політологів, психологів, а також представників інших наук, що досліджують окремі, дотичні до їхніх наукових інтересів, аспекти цього складного поняття.

Пам'ять є однією з найважливіших категорій етнології та націології, адже це - один із найзагадковіших феноменів людського буття, що відіграє вирішальну роль у процесі ідентифікації людини чи спільноти. На індивідуальному чи колективному рівні, рятуючи минуле від забуття, пам'ять виступає гарантом неперервності буття. Як зазначає С. Роуз, пам'ять дає змогу нам досягнути власну індивідуальність та особистості інших людей, адже втрата пам'яті тотожна втраті власного «Я» [15, 8]. Психологи визначають пам'ять як процес фіксування, збереження та відтворення слідів минулого досвіду, що дає змогу не лише зберігати незмінними тенденції доцільної, адекватної поведінки в сучасності, а й до певної міри прогнозувати поведінку в майбутньому [2, 6]. М. Моїсєєв дає широке філософське визначення пам'яті як системи, «що забезпечує запис (кодування), збереження та передачу інформації від одних поколінь до наступних» [8, 84]. Серед численної кількості ви-

значень пам'яті можна навести таке узагальнювальне: «пам'ять - це процеси організації і збереження минулого досвіду, що дає можливість повторного його використання у діяльності або повернення у сферу свідомості. Пам'ять пов'язує минуле суб'єкта з його сучасним і майбутнім та є найголовнішою пізнавальною функцією, що лежить в основі розвитку та навчання» [6, 230]. Таким чином, наголошується вирішальна роль пам'яті у відображенні того, що ми вже колись сприймали, що збагатило наш досвід і що за потреби можна знову відтворити, адже без пам'яті був би неможливий прогрес у розвитку як окремої особистості, так і всього людства.

Пам'ять неодмінно пов'язана з історією, адже головне її завдання полягає у переосмисленні минулих подій та досвіду з метою конструювання індивідуальної чи колективної ідентичності. Колективна історична пам'ять слугує не лише тим міцним мостом, що з'єднує минулі покоління з сучасними, вона й не дає представникам сучасного покоління втратити зв'язок, об'єднуючи їх низкою спільних міфів, традицій, вірувань та уявлень про минуле. Історична колективна пам'ять мобілізує національну свідомість, живить її почуттям співпричетності, солідарності. Проте перш ніж з'ясувати механізми, за допомогою яких пам'ять впливає на національну свідомість, коротко зупинимось на розкритті суті поняття «нація», що є ключовим для розуміння національної свідомості.

З-поміж значної кількості схожих за своєю суттю визначень нації наведемо декілька контрастних та взаємосуперечливих, що відображають основні наукові підходи до тлумачення цього поняття. Так, Е. Ренан стоїть на позиції активної нації, де громадяни залучені до щоденної політичної та соціальної практики. Згідно з його визначенням, «нація - це велика солідарність, утворена почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому; нація вимагає минулого, але в сучасності вона резюмується цілком конкретним фактором: це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації - це щоденний плебісцит» [11, 262].

Б. Андерсон подає власне розуміння нації як уявленої політичної спільноти, притому уявленої як генетично обмеженої і суверенної. Вона уявлена на тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності [1, 9].

Дещо новий погляд на визначення нації був запропонований у середині 50-х рр. минулого століття

К. Дойчем у комунікативній теорії нації. Ця теорія визначає націю не за набором певних суб'єктивних чи об'єктивних ознак, таких як територія, мова, державність, а за комунікативними можливостями. Провідним поняттям комунікативної теорії виступає «комплементарність», або ж «комунікативна ефективність», — тобто здатність елементів певної структури взаємодоповнювати або замінювати один одного. Комплементарність забезпечує існування спільного комунікативного простору. Таким чином, «швейцарці можуть говорити чотирма різними мовами і діяти в той же час як один народ, оскільки кожен з них має достатньо засвоєних звичок, уподобань, символів, спогадів, моделей землеволодіння та соціальної стратифікації, історичних подій та особистих асоціацій, що, взяті разом, дозволяють кожному швейцарцю успішніше спілкуватися саме зі швейцарцем, аніж із людиною, яка говорить тією ж самою мовою, але належить до іншого народу» [3, 325].

Український учений-географ С. Рудницький називає «самостійним народом або нацією більшу чи меншу групу людства, що має якусь суму своєрідних, собі тільки прикмет, які в'яжуть усіх індивідумів цієї групи в одну цілість». До цих своєрідних прикмет, що відрізняють одну націю від іншої, С. Рудницький відніс такі: антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла); мова (літературна й наукова); історичні традиції та змагання (на політичному, суспільному та інших полях); культура (матеріальна і духовна) та спільні культурні прагнення; національна територія, на якій була, є або може бути національна держава [18, 10].

Таким чином, у науковому арсеналі термін «нація» використовується у двох аспектах - в етнічному (культурному) та державному (політичному). Одним із перших, хто розпочав дослідження націй із позиції їх поділу на «культурні та політичні, на такі, що ґрунтуються переважно на певній спільно нажитій культурній спадщині, і на ті, котрі мають своїм підґрунтям переважно об'єднану силу спільної політичної історії і спільного духу творення», був Ф. Майнеке [7, 265]. Відповідно, і національну свідомість можна тлумачити двояко: як свідомість культурної нації і як свідомість політичної нації. У нашому дослідженні візьмемо за основу політичне розуміння нації у дусі Е. Ренана чи Ф. Майнеке. Отже, й національну свідомість будемо розуміти як різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що ґрунтується на уявленнях про соціальні цінності, визначальні для зарахування особи до тієї чи тієї нації [4, 104]. Важливим елементом національної свідомості виступає національна самосвідомість - особливий динамічний

складник самосвідомості особистості, який включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної належності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також ставлення до цінностей, які нація напружувала у процесі свого розвитку [10, 103]. Національна самосвідомість індивіда чи національна свідомість спільноти/групи формується у процесі рефлексії над досвідом нації, над тим світом духовної та матеріальної спадщини, який нею створюється. Однією з визначальних ознак національної свідомості є її динамічний характер, вона змінюється під впливом офіційних доктрин, разом зі змінами, що відбуваються з нацією, її відносинами з навколишнім світом, зі змінами індивідуального світу людини, її досвіду. Національна свідомість є найбільш характерним відображенням індивідуальної чи колективної ідентифікації, тобто віднесення себе індивідом/групою до тієї чи іншої національної спільноти на основі уявлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історію та духовні цінності, релігійні вірування, міфи, легенди, нарешті, коріння її генези та умови розвитку [14, 103]. У науковому обігу існує багато типологій національної свідомості, зокрема Ю. Римаренко звертає увагу на таку її тривірневу структуру: адекватна, занижена та зовнішня. Два останні рівні сприяють появі етноцентристських устремлень, національної соромливості або ж зверхності, що ускладнює міжнародні відносини [14, 103].

Повертаючись до головного питання - впливу історичної колективної пам'яті на мобілізацію національної свідомості, слід зазначити, що цей вплив безпосередньо спричинений визначальними характеристиками історичної колективної пам'яті.

Історична колективна пам'ять, завжди обумовлена *зацікавленістю*. Як стверджує російська дослідниця Л. Репіна, люди завжди пам'ятають те, що їм потрібно пам'ятати, проте часто-густо забувають події з власного життя, якщо не надають їм належного значення [13, 10]. Саме зацікавленість визначає ті ключові моменти в історії, які згуртовують націю навколо спільної трагедії, поразки чи успіху. Вдалим прикладом до ілюстрації «зацікавленості» може бути пам'ять про Голокост для євреїв чи геноцид для українців, що згуртовує націю навколо спільної трагедії, живить національну свідомість почуттям співпричетності. Як зауважив Е. Ренан, у національних споминах смуток має більше значення, ніж триумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до спільних зусиль [11, 262].

Однією з характеристик історичної колективної пам'яті є її *суб'єктивність*, що виявляється у різних поглядах на одні й ті ж самі події. Французь-

кий історик М. Ферро переконливо довів, що навчальні посібники з історії, які використовуються у різних країнах для навчання молоді, часто трактують самі історичні факти по-різному, залежно від національних інтересів [16]. Як зауважує сучасний британський історик К. Хілл, ми сформовані нашим минулим, проте з нашої вигідної теперішньої позиції ми постійно надаємо нову форму минулому, яке формує нас [13, 18]. Таким чином, у кожної нації своя історична правда і своя колективна історична пам'ять.

Суб'єктивність у тлумаченні історичних подій часто спричинена *емоційністю*. Так, Н. Бехтерева наголошує на визначальній ролі емоцій у процесі запам'ятовування та відтворення певного матеріалу [5, 9]. С. Гаріб'ян, досліджуючи механізми пам'яті, зображає таку послідовність: бажання - емоції - увага - пам'ять, де вирішальну роль відіграють емоції, що активізують увагу і пам'ять [2, 9]. В. Полянський, беручи за основу дослідження психологів А. Вейн та Б. Каменецької, зазначає, що «емоційна пам'ять має потужний вплив на розуміння людиною свого минулого і сучасного». У пам'яті, як зазначає дослідник, актуалізується далеко не все з того, що знає людина про історію свого народу та про своє власне минуле, а лише те, що викликає у неї емоційний відгук, що підкріплює оцінку сьогодення [9, 12, 18].

Історична колективна пам'ять є *спадковою та неперервною*. Кожна з націй починає свою історію від героїчного минулого, «золотого століття», наголошуючи на неперервності та спадковості історії. Так, сучасні єгиптяни починають свою історію з часів фараонів, а греки наполягають на безпосередній причетності до античної Греції. Британський історик Г. Баттерфілд у книжці «Англієць і його історія» наголошує на важливості спадковості для повноцінного існування націй. Історик зазначає, що англіцям пощастило черпати силу з неперервної спадковості історії, «ми були розважливими, адже були уважні до всього, що пов'язує минуле і сучасне, і коли наставав час великих змін - під час Реформації чи Громадянських війн - наступні покоління робили все можливе, аби усунути дірки та помилки, зроблені у тканині нашої історії. Саме тому ми стали країною традицій, і жива спадковість завжди зберігається в нашій історії» [13, 17]. Маніпулювання історичними фактами надзвичайно небезпечно для нації, адже спричиняє не лише плутанину в історії, а й веде до кризи колективної ідентичності, знижує або й узагалі знищує національну свідомість. Зокрема, за часів Радянського Союзу жорстоко пригнічувались усі прояви національної свідомості та націоналістичні рухи, спотворювались та перекручувались істо-

ричні події та постаті. Як результат, ще не одне покоління українців із південно-східних регіонів держави буде вкрай негативно ставитись до воїнів УПА, через залишки радянських упереджень виходити на демонстрації проти вступу до НАТО, ігнорувати акції з ушанування пам'яті жертв Голодомору. Націю єднають різні почуття, спільні тріумфи і жалі дають насагу для подальшого розвитку і життя, проте іноді спільні переживання можуть руйнувати національну свідомість та ідентичність. Час дванадцятилітнього панування А. Гітлера став трагедією для німців, адже викликав не лише почуття провини перед людством за злочини нацистів, а й спричинив переривання історії, бажання викреслити ганебний період з історії Німеччини, поглибив кризу ідентичності. Як зазначив німецький історик Г. Ріттер, у безпрецедентному спантеличенні та розгубленості перебувають німці перед обличчям свого минулого [17, 247]. Чим далі німці віддаляються від пережитої національної катастрофи, тим сильніше відчувається її присутність у суспільній свідомості Німеччини. И. Рюзен, досліджуючи ідентичність німців через сприйняття Голокосту трьома повоєнними поколіннями, прийшов до висновку, що у третьому поколінні відбувається реконцептуалізація німецької ідентичності, і, таким чином, шокуючий історичний досвід повертається у національну історію німців [12, 5-14].

Колективна історична пам'ять має *персоніфікований характер*. У пам'яті націй зазвичай викарбовуються образи геніальних постатей - правителів, політичних та культурних діячів, полководців, а також найзнаменніші, переломні події для нації. Як правило, історію люди пам'ятають як живу казку-легенду, а не як сповнену фактажу і дат суху історію. Виявом персоніфікованого характеру колективної історичної пам'яті є народні історичні думи, пісні, епічні поеми («Про козака Голоту», «Про Морозенка», «Беовульф», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про Роланда», «Пісня про мого Сіда», «Маадай-кара», «Манас», «Махабхарата» та інші); героїчні, доленосні для нації правителі (Б. Хмельницький, Петро I, Б. Наполеон, В. Черчилль, О. Бісмарк та інші). Образи минулого запам'ятовуються у свідомості нації лише у сконцентрованому та спрощеному вигляді, набувають оформленості у пам'ятниках, меморіальних дошках, назвах вулиць і міст, в усній народній творчості. Досить часто потужна історична постать викликає в суспільстві більший резонанс, ніж загальні економічні та соціальні проблеми. У даному випадку показовими є різні підходи до використання імені А. Македонського у Греції та Македонії. Так, незгода Греції з використанням прізвища

А. Македонського в офіційній назві держави Македонія перешкоджає останній стати членом НАТО та ЄС. Аргументуючи можливою територіальною претензією Македонії на північну провінцію Греції з однойменною назвою, офіційні Афіни перешкодили Македонії долучитись до НАТО під час квітневого саміту 2008 р. [19]. Для вирішення незвичного міжнародного конфлікту ООН створила спеціальну комісію, яка має розробити правила використання імені А. Македонського та визначити нову прийнятну для обох сторін назву для колишньої югославської республіки. Важливість історичної особистості для української національної свідомості прослідковується, зокрема, й у не-

однозначному сприйнятті С. Бандери, що найболючіше проявляється під час щорічних святкувань Дня Перемоги.

Історична колективна пам'ять завжди присутня у національній свідомості індивідів та груп, визначає горизонти національного розвитку, впливає на формування державної політики, повсякчас супроводжує націю, адже втрата пам'яті тотожна втраті національної свідомості, зникненню нації. Історична пам'ять відіграє важливу роль у націєтворенні, адже виявляє здатність впливати на соціалізацію та ідентифікацію індивідів на національному рівні та є потужним засобом мобілізації національної свідомості.

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування про походження і поширення націоналізму - К: Критика, 2001. - 272 с.
2. *Гарибян С. А.* Школа памяти: суперактивизация памяти через возрождение эмоций. - М.: [б. и.], 1992. - 64 с.
3. *Дойч К.* Народи, нації та комунікація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - 2-ге вид. - К.: Смолоскип, 2006. - 684 с.
4. *Жмир В.* Національна свідомість // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. - К.: Генеза; Довіра, 1996 - 944 с.
5. *Іванов-Муромский К. А.* Мозг и память. - К.: Наук, думка, 1987. - 136 с.
6. Краткий психологический словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М.: Изд-во полит, литературы, 1985 - 430 с.
7. *Майнеке Ф.* Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - 2-ге вид. - К.: Смолоскип, 2006. - 684 с.
8. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. - М.: Наука, 1987. - 302 с.
9. *Полянский В. С.* Историческая память в этническом самосознании народов // Социс - 1999 - № 3.
10. *Пустоты В.* Національна самосвідомість // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. - К.: Генеза; Довіра, 1996. - 944 с.
11. *Ренан Е.* Що таке нація? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - 2-ге вид. - К.: Смолоскип, 2006 - 684 с.
12. *Репина Л. П.* Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКНН) // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории - М.: УРСС, 2000. - Вып. 3.
13. *Репина Л. П.* Образы прошлого в памяти и в истории // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени / Отв. ред. Л. П. Репина. - М.: Кругъ, 2003. - 405 с.
14. *Римаренко Ю.* Національна свідомість: вихід у практику // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка. - К.: Генеза; Довіра, 1996. - 944 с.
15. *Роуз С.* Устройство памяти: от молекул к сознанию - М.: Мир, 1995. - 384 с.
16. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира - М.: Высшая школа, 1992. - 350 с.
17. *Хряков А. В.* Историческая наука в фашистской Германии: рождение «новой» социальной истории? // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. - М.: УРСС, 2001. - Вып. 4. - 360 с.
18. *Целевич В.* Нарід, нація, держава. - Л.: Діло, 1934. - 116 с.
19. Сайт ВВС: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/Europe/3983025.stm>

O. Trehub

HISTORIC MEMORY AS THE MEANS OF MOBILIZATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

An author investigates an influence of collective historical memory on the development of national consciousness. In this context there is paid attention in the article to the definition of «nation» in political science.